

Ágúst Einarsson

Frelsi, saga, og framfarir

Mjög margt hefur breyst í umhverfi fyrirtækja og einstaklinga hérlendis og erlendis undanfarna áratugi. Margir líkja þessum breytingum við byltingu og þótt það orð sé oft ofnotað er þó ýmislegt til í því þegar þróun undanfarinna áratuga er skoðuð.

Byltingar í samfélögum tengjast oft gerbreytingu í atvinnuháttum og sú síðasta stóra í þeim efnum varð á seinni hluta 18. aldar þegar gufuaflíð var beislað í framleiðslu. Þá breyttist margt á skömmum tíma, borgir byggðust hratt upp, borgarastéttin tók völdin af konungum og aðalsmönnum og stjórnhættir gerbreyttust. Franska stjórnarbyltingin árið 1789 hafði mikil áhrif um allan heim öldum saman og Bandaríki Norður-Ameríku urðu til árið 1776. Hröð þróun, sérstaklega vestrænna samfélaga, hefur einkennt efnahags- og atvinnumál allar götur síðan. Hagnýting rafmagnsins, sem er ein helsta tækninýjung mannsins, hefur haft gífurleg áhrif, enda hafa líf skjör alls staðar stórbatnað síðustu öld.

Það er því hægt að kalla breytingarnar síðustu tvo áratugi í atvinnuháttum byltingu, með hinu nýja verkfæri, tölvunni. Upplýsingar og þekking eru nú helstu framleiðsluþættir í hagkerfinu. Alþjóðavæðingin ræður viðskiptum og menningarlegum samskiptum. Fall múrsins markaði hrun kommúnismans í Evrópu og framfarir í lífvísindum eru ævintýralegar. Við sjáum þessar breytingar vel í okkar litla samfélagi. Árið 1910 bjuggu 66% þjóðarinnar í dreifbýli og þá var 45% vinnuaflsins bundið í landbúnaði. Árið 2004 bjuggu einungis 7% þjóðarinnar í dreifbýli og aðeins 3% vinnuaflsins var í landbúnaði.

Árið 1980 eða fyrir 25 árum skilaði sjávarútvegur 16% af landsframleiðslunni. Núna hefur þetta hlutfall minnkað um nær helming og er tæplega 9%. Flestir vinna við þjónustu og fjölbjóðleg starfsemi fyrirtækja er orðin mjög algeng hérlendis. Þetta er mjög ör þróun og er þeim mun merkilegri því breytingin, sem hófst í nágrannalöndunum upp úr miðri 18 öld, byrjaði ekki hér fyrr en 150 árum seinna eða í upphafi 20. aldar. En þá breyttust hér hlutir fljótt.

Aðlögunarhæfni og sveigjanleiki

Á fyrri hluta 20. aldar nýttust tveir merkilegir og mikilvægir eiginleikar Íslendinga. Það er í fyrra lagi hraði okkar við að laga okkur að breyttum aðstæðum og í síðara lagi sveigjanleiki í starfsháttum. Það þarf hins vegar frjálsa umgjörð um þessa eiginleika og sú umgjörð var ekki til á öldum áður og reyndar ekki allar götur frá fjórtánu öld eða skömmu eftir lok þjóðveldisins.

Þjóðveldið einkenndist af frelsi en síðari tíma einokun, bæði vegna erlends konungsvalds og innlendra, þröngsýnna höfðingja, batt þjóðina í fjötra um aldir. Þegar fjötrarnir losnuðu með innlendra heimastjórn og frjálsræði í viðskiptum breyttist íslenskt samfélag ótrúlega fljótt og við náðum nágrannaþjóðunum tiltölulega fljótt og erum nú hvað lífskjör varðar meðal 10 efstu þjóða heims.

Einmitt þessir eiginleikar, aðlögunarhæfni og sveigjanleiki, eru undirstaðan fyrir því hversu vel okkur gengur að fóta okkur í hinu nýja hagkerfi. Þetta er ástæðan fyrir árangri okkar síðustu ár á erlendum mörkuðum, uppgangur nýrra atvinnuvega eins og fjármálaþjónustu og líftækni. Við lögum okkur fljótt að nýjum aðstæðum og sýnum sveigjanleika í starfsháttum. Þetta er ekki öllum gefið en nú háttar svo til að þessir eiginleikar gagnast mjög vel. Það er hægt að líkja þessu við þróunina í

Bandaríkjunum á seinni hluta 19. aldar þegar það víðlenda og auðuga land byggðist upp á tiltölulega fáum áratugum.

Vitaskuld á 300.000 manna þjóð ekki að ofmeta sjálfa sig og í heildartölum heimsins skiptum við engu máli. Það svið sem við þó komumst næst því að eiga markverða hlutdeild er í sjávarútvegi en fiskafli okkar nemur um 2% af heimsaflanum.

Í umræðu hérlendis er ekki gefinn nægjanlegur gaumur að umgjörðinni sem hagkerfið hrærist í. Aðlögunarhæfni og sveigjanleiki nýttust ekkert þegar allt var reyrt í fjötra ófrelsisins. Sagan sýnir okkur þetta ágætlega. Það var veiddur fiskur við Íslandsstrendur frá 14. öld en ekki af Íslendingum. Útlendingar veiddu hér í margar aldir þótt afraksturinn væri ekki nægjanlegur til þess að stóru ríkin, Bretland, Þýskaland eða Frakkland, slægju eign sinni á þessa eyju hér í Norðurhöfum, þótt stundum hafi legið nærri því.

Danir sýndu engan áhuga á sjávarútvegi og það er ekki fyrr en um aldamótin 1900 sem við sjálfst aðhöfðumst eitthvað eftir að hafa fengið meira frelsi frá Dönum. Danir hafa þó alltaf verið mjög framarlega í alþjóðlegri verslun og kunnað að grípa tækifærin þegar þau hafa gefist. Það sýndi þátttaka þeirra í þrælaversluninni á sínum tíma og verslun þeirra í Austurlöndum fjær. Sjávarútvegur á Íslandi eða annar atvinnurekstur hér var einfaldlega ekki nógu arðbær.

Þröngsýni í sjálfstæðisbaráttu og síðar

Það var nær engin verkunnátta til á Íslandi alla 18. og 19. öldina þótt Íslendingar þekktu vel til hennar frá dvölum sínum erlendis. Kaupmannhöfn, sem var borg okkar menntafólks í margar aldir, var í miklum uppgangi á þessum tíma. Þar var hægt að sjá allt sem einkenndi hið nýja samfélag, en á Íslandi voru ekki til þorp, vegir, hjólbörur eða verkvit. Umgjörðin gaf ekki ráðrúm fyrir slíka þróun en það voru Danir sem breyttu þessari umgjörð.

Það er freistandi að setja fram þá skoðun að sjálfstæðisbarátta Íslendinga sem snerist oft meira um formið en umgjörð til frjálsar athafnasemi hafi í reynd skipt litlu máli. Við hefðum í síðasta lagi fengið okkar lífvænlegu umgjörð í upphafi 20. aldar, einfaldlega vegna þess að stjórnmalaaðstæður í Danmörku voru þannig.

Danir tóku okkur brölt ekki alvarlega sem sést best á því að þeir höfðu Jón Sigurðsson forseta á launum megnið af starfsævi hans en vitanlega hefði þeir aldrei gert slíkt teldu þeir að hagsmunum þeirra væri alvarlega ógnað af hans starfi eða annarra Íslendinga. Við vorum fórnarlömb áhugaleysis af hálfu Dana en það er ekkert nýtt í sögunni að það sé hlutskipti fámennra og óarðbærra nýlendna.

Við hófumst þó handa, að frumkvæði Dana, um svipað leyti og aðrar Evrópuþjóðir í upphafi iðnbyltingarinnar á 18. öld með Innréttunum og fleiri umbótum, m.a. í heilbrigðiskerfinu. Þetta koðnaði allt niður, að stórum hluta vegna andstöðu og áhugaleysis innlendra valdamanna. Allt kapp var þá og síðar lagt á það af hálfu innlendra valdamanna að koma í veg fyrir þorpsmyndun sem gat aðeins orðið til við sjávarsíðuna í tengslum við sjávarútveg en þorpsmyndun var forsenda fyrir framförum.

Þessi upprifjun er athyglisverð þegar hugsað er til þess að íslenska stjórnmalabarátta allan fyrri hluta 20. aldarinnar snerist um að berjast fyrir frelsi til athafna í viðskiptum. Andstaðan við þéttbýlið og aðrar atvinnugreinar en landbúnað stjórnáði stjórnmalauræðunni í áratugi án nokkurra erlendra afskipta. Þar dugði okkar eigin þröngsýni. Frjálsræðið hefur alltaf komið til okkar að utan, ekki fyrir okkar tilvernað. Eitt mesta framfaraspor Íslendinga á 20. öld var inngangan í EFTA árið 1972, en það var pólitísk mjög umdeilt og talsmenn þess úthrópaðir. EFTA

aðildin skipti gífurlegu máli svo og aðrar umbætur Viðreisnarstjórnarinnar. Sama máli gegndi um EES-samninginn árið 1994 þegar við fengum hina frjálslyndu viðskiptalöggjöf Evrópusambandsins. EES-samningurinn hefur verið gífurleg lyftistöng en enn og aftur voru talsmenn þess aukna frelsis úthrópaðir.

Nýja stofnanahagfræðin leysir málin!

Þessar sögulegu staðreyndir sýna hversu mikilvæg umgjörðin er og þarna kann hagfræðin skil á nothæfum verkfærum. Stofnanahagfræði eða réttara sagt hin nýja stofnanahagfræði (New Institutional Economics) fjallar meðal annars um innviði og skipulag hagkerfis og hversu mikilvægir þeir eru til að ná árangri í efnahagslífinu. Það er ekki hægt að færa eitt kerfi yfir í annað land og samfélag með árangursríkum hætti án þess að taka tillit til aðstæðna á þeim stað og laga hið nýja kerfi og umgjörð að þeim raunveruleika sem þar er. Hvernig það er gert er fjallað um í þeim fræðum.

Það er sérstaklega ánægjulegt fyrir okkur Íslendinga að við eigum einn fremsta vísindamann í heimi á þessu sviði sem er Þráinn Eggertsson prófessor í Háskóla Íslands og í New York University. Fyrri bók Þráins um stofnanahagfræði, sem kom út fyrir nokkrum árum, er til í hverju einasta hagfræðibóksafni í heimi og er víða notuð í kennslu og við rannsóknir. Þráinn gaf út nýja bók í ár sem mun fara sigurför um þennan heim fræðanna og síðar út fyrir hann vegna þess að þar eru dregnar upp lausnir til að vinna bug á örbirgð og hungri.

Lykillinn að þeim lausnum er að gera sér glögga grein fyrir stofnunum samfélagsins, eins og fyrirtækjum, opinberum aðilum, lögum, efnahagslegri umgjörð, ráðstöfunarétti yfir framleiðsluþáttum og félagslegum aðstæðum í samfélagi og tækni. Dæmi um stofnanir sem virka ágætlega hér eru fyrirtækið Össur, Vegagerðin og stjórnsýslulögin og sést á þessum þremur dæmum hversu fjölbreytt hugtak stofnanir er.

Sagan endurtekur sig oft, líka í fræðunum. Það er athyglisvert hversu mikilvægar kenningar Joseph Schumpeters frá fyrri hluta 20. aldar eru nú innan nútíma rekstrarhagfræði. Schumpeter talaði m.a. um hinn skapandi mátt eyðileggingar og hversu mikil áhrif frumkvöðlar hafa með því að fara nýjar, óhefðbundnar leiðir sem ryðja á brott því sem fyrir er. Þessi hugsun, sem þótti framandi þá, er lykillinn í frumkvöðlafræðum nútímans.

Þótt allir vilja vera frumkvöðlar eða athafnaskáld sem er betra orð sem þýðing á alþjóðaorðinu „entrepreneur“ þá er það ekki öllum gefið enda skiptir það ekki máli. Aðalatriðið er að einstaklingurinn hafi frelsi til að athafna sig í umhverfi frjálsræðis og jafnræðis. Þá fer þetta allt vel og eru því orð Adams Smiths um „ósýnilegu höndina“ enn í fullu gildi. Það þarf ekki að endurskrifa Faðirvorið með hverri nýrri kynslóð þótt sumir haldi það, sérstaklega vísindamenn í hug- og félagsvísindum.

Hvaðan koma veðin við fjármögnun?

Það er athyglisvert hversu miklu máli innviðir skipta þegar kemur að athafnasemi í atvinnulífinu, sérstaklega frumkvöðla. Frumkvöðlar þurfa aðgang að fjármagni, sem ekki er alltaf auðvelt, og fjármálastofnanir krefjast trygginga sem vonlegt er. Hæfar tryggingar byggja m.a. á vel skilgreindum eignarétti. Þannig vefst ekki fyrir okkur að setja fasteignir að veði eða aðrar eignir þegar tekin eru lán en þetta er ekki alltaf hægt.

Hernando De Sota, hagfræðingur frá Perú, hefur bent á að helsta vandamál þróunarlanda er ekki skortur á fjármagni eða frumkvöðlum heldur vöntun á tryggingum fyrir lánnum. Helsta orsök fyrir því er ekki að eignir séu ekki til staðar heldur að þessar eignir eru ekki skráðar með ótvíræðum hætti þannig að lánastofnanir

geti tekið veð í þeim og treyst því veði. Það séu nógar eignir til í alls kyns formi í þróunarlöndunum en eignarétturinn er alls ekki ljós.

Þetta er gott dæmi um mikilvægi eignaréttar og þessi staða í þróunarlöndunum minnir mjög á Bandaríkin á 19. öld. Okkur finnst sjálfsagt að þinglesnar eignir séu eitthvað sem við getum treyst en það kerfi er margra alda gamalt á Vesturlöndum og byggir á sterkri hefð og ítarlegum lögum, allt mikilvægir þættir í stofnanahagfræði.

Góðar og slakar stofnanir á íslenskum fjármálamarkaði

Hvernig ætli sé háttað með stofnanir á íslenskum fjármálamarkaði? Eru þær góðar og virkar? Að mörgu leyti já en að öðru leyti ekki. Bankarnir eru öflugir, sveigjanlegir og laga sig flestir vel að breyttum aðstæðum, en það voru dýrmætu eiginleikarnir tveir. Löggjöf á fjármálamarkaði er góð enda gilda hér lög Evrópusambandsins vegna aðildar okkar að EES-samningnum.

Rannsóknir og ákærur í efnahagsbrotum eru til skammar eins og sést á nýlegum málum, sem óratíma tekur að rannsaka, fúskað er við ákærur og traust á markaði og viðskiptum rýrt. Fjármálaeftirlitið hefur verið frekar döpur stofnun og virkt og strangt eftirlit, sérstaklega í byrjun almennra hlutabréfaviðskipta, var slakt.

Kauphöllin hefur að mörgu leyti náð mjög góðum árangri en forræði ráðandi framkvæmdastjóra í fjármálafyrirtækjum í stjórn hennar kallar á tortryggni og gerist á sama tíma og þessir einstaklingar stunda innherjaviðskipti með hlutabréf eigin fyrirtækja upp á jafnvel milljarða króna með framvirkum lánasamningum í eigin bönkum. Svona fyrirkomulag þekkist hvergi á byggðu bóli. Allt þetta sýnir veikar stofnanir og grefur undan trausti sem er lykilatriði í fjármálaviðskiptum.

Höfundur þessarar greinar hefur gagnrýnt sumt af þessu áður og fengið góðar undirtektir, sérstaklega í tveggja manna samtölum, en ekkert gerist. Óskráðar siðferðisreglur okkar Íslendinga í viðskiptum eru ekki merkilegar enda engin raunveruleg hefð fyrir þeim. Það er þeim mun grátlegra því við gætum vel markað okkar með það sem vörumerki á alþjóðavísu að öll viðskipti Íslendinga séu strangheiðarleg, gegnsæ og hafin yfir alla gagnrýni og þeir sem lúta ekki slíku verði hraktir úr viðskiptum.

Margt er þó gott hjá okkur og mjög ánægjulegt er að stjórnámamenn hafa æ minni völd í efnahagslífinu, þótt enn eimir eftir af gömlum flokkstengslum. Frjáls markaður í lýðræðisþjóðfélagi er besta stjórnarform sem maðurinn hefur fundið upp. Hagfræðin kenni þetta meðal annars og margt er þar ekki flókið, eins og að hagstjórn er alltaf einföld. Það eru einungis tvær leiðir fyrir opinbera aðila að hafa áhrif á eftirspurn í hagkerfinu. Önnur leiðin er með beitingu ríkisfjármála, sem er verkefni stjórnámamanna, og hin leiðin er stýring peningamála, sem er verkefni faglegra og óháðra seðlabanka. Keynes og Friedman voru með þetta allt á hreinu, þótt fjölmörg tilbrigði við þeirra stef hafa verið skrifuð.

Þessu til viðbótar er aukin menntun hvalreki í að auka verðmætasköpun, sérstaklega í hinu nýja hagkerfi, en að öðru leyti sér markaðurinn um flest sem þarf til að bíta og brenna. Önnur sameiginleg umsvif á sviði velferðar, menningar og samskipta haga menn eftir pólitískum meirihluta hverju sinni. Sá meirihluti breytist alltaf á nokkurra ára fresti í flestum löndum. Þetta fyrirkomulag sem hér er lýst hefur gilt á Vesturlöndum meira eða minna í næstum 150 ár og hefur skilað mestu framförum í sögu mannsins.

Sækjum fram með menningu og skapandi atvinnugreinar

Það eru fjölmörg tækifæri framundan í hinu nýja hagkerfi þekkingar. Í skapandi atvinnugreinum (creative industries) vinna nú um fjórðungur Íslendinga en

með skapandi atvinnugreinum er m.a. átt við menningu, vísindi og ráðandi stjórnunarstörf. Flestar meiri háttar framfarir í vísindum eru til dæmis einfaldar en djúphugsaðar.

Framleiðslu innan hagfræðinnar er skipt hefðbundið í þrennt, þ.e. í frumframleiðslu, iðnað og þjónustu en nú er fjórða víddin komin til, sem eru skapandi atvinnugreinar. Þessi umgjörð hentar okkur Íslendingum vel sem erum menningarlega sinnuð og með mikla menningarlega starfsemi, miklu meiri en fólk gerir sér almennt grein fyrir. Það eru fjölmörg sóknarfæri á menningarsviðinu og menningin skilar nú þegar 4% af landsframleiðslunni. Skapandi starf er okkur hugleikið og liggur líklega í genunum, þ.e. er erfðafræðilegur eiginleiki.

Hefðbundnar listgreinar eru víða arðbær fjárfesting, t.d. tónlist og kvikmyndir, en við getum orðið enn öflugri á báðum þessum sviðum og fleirum. Það er margt í menningu þar sem eftirspurnin er stigvaxandi en stigvaxandi eftirspurn er fátíð. Tónlist og þó sérstaklega kvikmyndir eða leikið efni er dæmi um það. Sterk staða tónlistar héraðs byggir á tvennu, þ.e. góðum tónlistarskólum og því að íslenskt tónlistarfólk er vel menntað, oft erlendis, og þekkir vel hina alþjóðlegu strauma. Góð menntun og þekking á umheiminum var líka lykilinn að frægð okkar og frama á þjóðveldistímanum.

Útrásinni í fjármálum, sem hefur verið stórkostleg, enda byggð á vel menntuðu fólki, á að fylgja næsta útrás á sviði menningar og skapandi atvinnugreina.

Við eigum óvenjuleg tækifæri í heimi framtíðar, verandi með þrjár stærstu auðlindir framtíðarinnar allt í kringum okkur og í miklu meira mæli en nágrannaþjóðirnar. Þessar auðlindir eru vatn, gott og nægjanlegt landrými til búsetu og ótakmörkuð orka í djúphitanum. Sjáum hvernig unga fólk spilar úr þessum möguleikum.

Höfundur er prófessor í Háskóla Íslands